

O'ZBEKISTON SSR IQTISODIYOTIDA PAXTA EKSPORTINING O'RNI VA MUOMMOLARI

Choriyev Fazliddin Nasriddinovich

Toshkent amaliy fanlar universiteti, "Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrası o'qituvchisi

ORCID ID: 0000-0001-9670-7673, E-mail: choriyevfazliddin8@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada O'zbekiston SSR davrida paxta eksporti sanoatining rivojlanish xususiyatlari va undagi mavjud kamchiliklar tizimli tarzda tahlil qilinadi. XX asrning ikkinchi yarmida respublika iqtisodiyoti Sovet Ittifoqi tomonidan belgilangan strategik maqsadlarga mos ravishda shakllantirilgan bo'lib, paxta yetishtirish asosiy yo'nalish sifatida ko'tarilgan. Shu bois, respublika paxta xomashyosi yetkazib beruvchi mintaqa sifatida ishlatilgan va uning eksporti markaziy hukumat tomonidan qat'iy nazorat qilingan. Sovet davrida olib borilgan paxtachilik siyosati natijasida O'zbekiston iqtisodiyoti bir yoqlama rivojlandi. Paxta ekinlari hududi keskin kengaytirilgan, bu esa boshqa qishloq xo'jaligi ekinlariga, jumladan g'alla, sabzavot va meva-sabzavot mahsulotlariga ajratiladigan yer maydonlarini qisqartirdi. Natijada mahalliy oziq-ovqat yetishtirish imkoniyati cheklangan va respublika tashqi hududlardan oziq-ovqat mahsulotlariga qaram bo'lib qoldi. Shu bilan birga, paxta yetishtirish va eksport qilishning asosiy foydasi markazga yo'naltirilgan bo'lib, respublikaning o'zida iqtisodiy foyda nisbatan kam bo'ldi. Paxta yakkahokimligi nafaqat iqtisodiy, balki ekologik va ijtimoiy muammolarni ham keltirib chiqardi. Sug'orish tizimlari uchun daryolardan haddan tashqari suv olinishi Orol dengizining keskin qurishiga olib keldi, tuproq sho'rlanishi va ekotizimning buzilishi kuzatildi. Shuningdek, kimyoviy o'g'itlar va pestitsidlarning keng qo'llanishi tuproq unumdorligi va aholi salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ijtimoiy jihatdan ham paxta yakkahokimligi o'zining salbiy oqibatlarini ko'rsatdi. Paxta yig'im-terimi davrida talaba va maktab o'quvchilari, davlat tashkilotlari xodimlari majburiy mehnatga jalb qilinib, ta'lim va madaniy hayotning sifati pasaydi. Aholining turmush darajasi esa paxta eksportidan tushgan daromadlar markazga yo'naltirilgani sababli sezilarli darajada yaxshilanmagan. Shu nuqtai nazardan, maqolada paxta eksporti sanoatidagi kamchiliklar tizimli tarzda tahlil qilinadi, iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy oqibatlari o'rganiladi hamda tarixiy tajriba orqali respublikaning mustaqillik davrida iqtisodiy siyosatni diversifikatsiya qilish zaruriyati tasdiqlanadi.

Kalit so'zlar: paxta yakkahokimligi, O'zbekiston SSR, eksport, iqtisodiyot, Sovet Ittifoqi, qishloq xo'jaligi, ekologik muammo, Orol dengizi.

Аннотация

В данной статье систематически анализируются особенности развития экспортной хлопковой промышленности и её недостатки в период существования Узбекской ССР. Во второй половине XX века экономика республики формировалась в соответствии со стратегическими целями, поставленными Советским Союзом, и основным направлением развития стало хлопководство. Таким образом, республика использовалась как регион-поставщик сырого хлопка, а его экспорт строго контролировался центральным правительством. В результате хлопковой политики, проводившейся в советский период, экономика Узбекистана развивалась односторонне. Площадь хлопковых плантаций резко

расширилась, что сократило площадь, отведенную под другие сельскохозяйственные культуры, включая зерновые, овощи, фрукты и овощи. В результате возможности местного производства продуктов питания были ограничены, и республика стала зависеть от продуктов питания из внешних регионов. При этом основная выгода от выращивания и экспорта хлопка направлялась в центр, а экономические выгоды в самой республике были относительно невелики. Монополия на хлопководство породила не только экономические, но и экологические и социальные проблемы. Чрезмерный забор воды из рек для ирригационных систем привел к резкому пересыханию Аральского моря, засолению почвы и разрушению экосистемы. Кроме того, широкое использование химических удобрений и пестицидов негативно сказалось на плодородии почвы и здоровье населения. В социальном плане хлопковая монополия также имела свои негативные последствия. Во время сбора урожая хлопка студенты и школьники, работники государственных организаций были вынуждены работать, а качество образования и культурной жизни снизилось. Уровень жизни населения существенно не улучшился, так как доходы от экспорта хлопка направлялись в центр. В этой связи статья систематически анализирует недостатки хлопковой экспортной отрасли, изучает ее экономические, экологические и социальные последствия и на основе исторического опыта подтверждает необходимость диверсификации экономической политики в период независимости республики.

Ключевые слова: хлопковая монополия, Узбекская ССР, экспорт, экономика, Советский Союз, сельское хозяйство, экологическая проблема, Аральское море.

Abstract

This article systematically analyzes the features of the development of the cotton export industry and its shortcomings during the Uzbek SSR. In the second half of the 20th century, the republic's economy was formed in accordance with the strategic goals set by the Soviet Union, and cotton cultivation was promoted as the main direction. Therefore, the republic was used as a region supplying raw cotton, and its export was strictly controlled by the central government. As a result of the cotton policy pursued during the Soviet period, the economy of Uzbekistan developed one-sidedly. The area of cotton crops was sharply expanded, which reduced the land area allocated for other agricultural crops, including grain, vegetables, and fruit and vegetable products. As a result, the possibility of local food production was limited, and the republic became dependent on food products from external regions. At the same time, the main benefit from cotton cultivation and export was directed to the center, and the economic benefits in the republic itself were relatively small. The monopoly of cotton caused not only economic, but also environmental and social problems. Excessive water withdrawal from rivers for irrigation systems led to a sharp drying of the Aral Sea, soil salinization and ecosystem destruction. In addition, the widespread use of chemical fertilizers and pesticides had a negative impact on soil fertility and public health. Socially, the cotton monopoly also had its negative consequences. During the cotton harvest, students and schoolchildren, employees of state organizations were forced to work, and the quality of education and cultural life declined. The standard of living of the population did not improve significantly, as income from cotton exports was directed to the center. In this regard, the article systematically analyzes the shortcomings of the cotton export industry, studies its economic, environmental and social consequences, and confirms the need to diversify economic policy during the independence of the republic through historical experience.

Keywords: cotton monopoly, Uzbek SSR, export, economy, Soviet Union, agriculture, environmental problem, Aral Sea.

KIRISH

XX asrning ikkinchi yarmida O‘zbekiston SSR Sovet Ittifoqining asosiy paxta yetishtiruvchi hududlaridan biri sifatida alohida o‘rin egallagan. Sovet davlatining markazlashgan iqtisodiy siyosati doirasida respublika qishloq xo‘jaligi asosan paxta yetishtirishga ixtisoslashtirildi. Natijada O‘zbekiston Ittifoqning yirik paxta bazasiga aylantirilib, mamlakatda ishlab chiqarilgan paxta xomashyosining katta qismi boshqa ittifoqdosh respublikalarga yuborildi. Paxta o‘sha davrda iqtisodiy ahamiyati yuqori bo‘lgan strategik mahsulot hisoblanganligi sababli unga “oq oltin” nomi berilgan. Biroq ushbu siyosatning tashqi tomondan ko‘zga tashlanadigan iqtisodiy samaralari ortida respublika uchun jiddiy iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy muammolar yashiringan edi.[1] Sovet hukumati tomonidan paxta hosilini yil sayin oshirib borish talabi qo‘yilganligi sababli qishloq xo‘jaligida ekin maydonlarining asosiy qismi paxta yetishtirish uchun ajratildi. Natijada g‘alla, sabzavot, poliz va chorvachilik uchun zarur bo‘lgan yem-xashak ekinlari maydoni qisqarib bordi. Bu esa respublikaning oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini mustaqil ravishda qondirish imkoniyatlarini chekladi. O‘zbekiston ko‘plab oziq-ovqat mahsulotlarini boshqa hududlardan olib kelishga majbur bo‘ldi. Shunday qilib, qishloq xo‘jaligi salohiyati yuqori bo‘lishiga qaramay, respublika iqtisodiy jihatdan markazga qaram holatga tushib qoldi.

Paxta yetishtirishning keskin kengaytirilishi bilan bir qatorda, uni qayta ishlash va tayyor mahsulot ishlab chiqarish korxonalari yetarli darajada rivojlantirilmadi. Yetishtirilgan paxtaning asosiy qismi xomashyo sifatida Rossiya va boshqa sanoati rivojlangan hududlarga yuborilgan. U yerda paxta qayta ishlanib, tayyor mahsulotga aylantirilgan va yuqori iqtisodiy foyda keltirgan. O‘zbekiston esa asosan xomashyo yetkazib beruvchi hudud vazifasini bajargan. Bu holat respublikada sanoatning diversifikatsiyalanishiga, yangi ishlab chiqarish tarmoqlarining shakllanishiga va mahalliy aholi bandligining oshishiga to‘sqinlik qilgan. Paxtachilikka bir tomonlama e‘tibor qaratilishi iqtisodiy tizimning nomutanosib rivojlanishiga olib keldi. Respublika iqtisodiyotining boshqa muhim tarmoqlari, jumladan mashinasozlik, yengil sanoat, oziq-ovqat sanoati va yuqori texnologiyali ishlab chiqarish sohalari yetarlicha rivojlantirilmadi.[2] Natijada O‘zbekiston iqtisodiyoti agrar-xomashyo yo‘nalishida shakllandi va markaziy hukumatning iqtisodiy qarorlariga qaram bo‘lib qoldi. Bu esa uzoq muddatli istiqbolda iqtisodiy mustaqillikni ta‘minlash imkoniyatlarini chekladi.

Bundan tashqari, paxta yakkahokimligi ekologik muammolarni ham keltirib chiqardi. Sug‘oriladigan yerlar maydonining kengayishi natijasida Amudaryo va Sirdaryo suvlaridan haddan tashqari foydalanildi. Bu esa keyinchalik Orol dengizining qurishi kabi global ekologik fojining yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi. Tuproq sho‘rlanishi, suv resurslarining kamayishi va atrof-muhitning ifloslanishi qishloq xo‘jaligi samaradorligiga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Shunday qilib, Sovet davrida paxtachilikning jadal rivojlantirilishi qisqa muddatda iqtisodiy natijalar bergan bo‘lsa-da, uzoq muddatli istiqbolda respublikaning iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Mazkur tarixiy tajriba iqtisodiyotni birgina tarmoqqa bog‘lab qo‘yish qanchalik xavfli ekanligini ko‘rsatadi hamda iqtisodiy rivojlanishda tarmoqlar o‘rtasidagi muvozanatni saqlash muhimligini tasdiqlaydi.

MUHOKAMA

Sovet davrida O‘zbekiston SSR iqtisodiy siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biri paxtachilikni rivojlantirish va paxta eksporti hajmini muntazam oshirib borishdan iborat edi. Biroq mazkur siyosat respublika iqtisodiyotining bir yoqlama rivojlanishiga sabab bo‘lib, uzoq muddatli istiqbolda qator iqtisodiy muammolarni yuzaga keltirdi. Paxta yakkahokimligi natijasida qishloq

xo'jaligi va sanoatning boshqa muhim tarmoqlari e'tibordan chetda qoldi hamda iqtisodiy rivojlanishning mutanosibligi buzildi. Paxtachilik siyosatining asosiy kamchiliklaridan biri qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining bir mahsulotga haddan tashqari bog'lanib qolganligi bilan izohlanadi. Respublikada paxta ekin maydonlarining yil sayin kengaytirilishi natijasida g'alla, sabzavot, poliz mahsulotlari va yem-xashak ekinlari uchun ajratiladigan yerlar sezilarli darajada qisqardi. Holbuki, O'zbekiston tabiiy-iqlim sharoiti jihatidan turli qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish imkoniyatiga ega edi. Ammo markaziy hukumatning paxta rejasini bajarishga qaratilgan siyosati natijasida ushbu imkoniyatlardan to'liq foydalanilmadi.[3] Buning oqibatida respublikada oziq-ovqat mahsulotlari taqchilligi yuzaga keldi. Mahalliy ishlab chiqarish aholining ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli bo'lmay qoldi va ko'plab mahsulotlarni boshqa ittifoqdosh respublikalardan olib kelishga to'g'ri keldi. Bu esa O'zbekiston iqtisodiyotining markazga qaramligini yanada kuchaytirdi. Natijada paxta yetishtirish bo'yicha yuqori ko'rsatkichlarga erishilgan bo'lsa-da, aholining oziq-ovqat bilan ta'minlanishi masalasida jiddiy muammolar saqlanib qoldi.

Paxta yakkahokimligi sanoat rivojlanishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Respublikada yetishtirilgan paxtaning asosiy qismi xomashyo holida boshqa hududlarga yuborilar edi. Paxtani qayta ishlash, to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish va tayyor mahsulotlarni eksport qilish kabi yuqori daromad keltiruvchi tarmoqlar esa asosan Rossiya va boshqa sanoatlashgan hududlarda joylashtirilgan edi. Natijada O'zbekiston ulkan miqdordagi xomashyo ishlab chiqargan bo'lsa-da, undan olinadigan asosiy iqtisodiy foydadan chetda qoldi. Bu holat respublika iqtisodiyotining xomashyo bazasi sifatida shakllanishiga olib keldi.

Shuningdek, paxta yetishtirish bo'yicha belgilangan davlat rejalari mahalliy xo'jaliklar va rahbarlarga kuchli bosim o'tkazgan. Har yili yuqori hosil topshirish vazifasi qo'yilganligi sababli xo'jaliklar ko'pincha mavjud imkoniyatlardan ortiqcha natija ko'rsatishga majbur bo'lgan. Ayrim hollarda reja bajarilganligini ko'rsatish uchun statistik ma'lumotlarni sun'iy ravishda oshirish, hisobotlarda noto'g'ri raqamlarni keltirish va hosildorlikni bo'rttirib ko'rsatish kabi holatlar kuzatilgan. Bu esa iqtisodiy boshqaruv tizimida soxtalashtirish va byurokratik muammolarning kuchayishiga sabab bo'lgan.

Paxta siyosatining yana bir salbiy jihati ishlab chiqarish samaradorligining pastligi bilan bog'liq edi. Markazlashgan reja iqtisodiyoti sharoitida xo'jaliklarning mustaqil faoliyat yuritish imkoniyatlari cheklangan bo'lib, barcha muhim qarorlar markaz tomonidan qabul qilinar edi. Bunday tizim esa ishlab chiqarishda tashabbuskorlik va innovatsion yondashuvlarning rivojlanishiga to'sqinlik qilgan. Xo'jaliklar ko'proq reja bajarishga e'tibor qaratganligi sababli mahsulot sifati va iqtisodiy samaradorlik ikkinchi darajali masalaga aylangan. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligida zamonaviy texnika va texnologiyalarning yetishmasligi ham ishlab chiqarish samaradorligini pasaytirgan. Ko'plab xo'jaliklarda eskirgan texnikalardan foydalanilgan, sug'orish tizimlari esa katta miqdorda suv yo'qotishlarga sabab bo'lgan. Mehnat unumdorligi past bo'lib, paxta yig'im-terimi jarayonida qo'l mehnatidan keng foydalanilgan. Bu esa ishlab chiqarish xarajatlarini oshirgan va iqtisodiy samaradorlikni kamaytirgan. Paxta eksportidan olinadigan daromadlarning asosiy qismi ham markaz tomonidan nazorat qilingan.[4] Respublika paxta yetishtirish bilan bog'liq xarajatlarni qoplagan bo'lsa-da, eksportdan tushgan foydaning katta qismi Moskva orqali taqsimlangan. Natijada O'zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiya qilish, yangi sanoat korxonalarini qurish va aholi turmush darajasini yaxshilash uchun yetarli moliyaviy resurslarga ega bo'la olmagan.

Umuman olganda, paxta yakkahokimligi O'zbekiston SSR iqtisodiyotining bir yoqlama rivojlanishiga, oziq-ovqat xavfsizligining zaiflashishiga, sanoatning yetarlicha rivojlanmasligiga hamda iqtisodiy qaramlikning kuchayishiga olib keldi. Ushbu tajriba iqtisodiyotni faqat bitta

mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirish uzoq muddatda salbiy oqibatlarga sabab bo'lishini ko'rsatadi. Shu bois mustaqillik yillarida iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va qishloq xo'jaligining turli tarmoqlarini rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi.

METOD VA METODOLOGIYA

Ushbu maqolada O'zbekiston SSR davrida paxta eksporti sanoatining kamchiliklarini o'rganish uchun tarixiy, iqtisodiy va ijtimoiy tahlil metodlari birgalikda qo'llanildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – paxta yakkahokimligining respublika iqtisodiyotiga, ekologiyasiga va ijtimoiy hayotga ta'sirini tizimli tarzda o'rganish, uning uzoq muddatli oqibatlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasining birinchi qismi tarixiy tahlil usulini o'z ichiga oladi. Ushbu metod yordamida Sovet Ittifoqi davrida paxta siyosati, davlat rejalari, eksport hajmlari va mahalliy iqtisodiyotdagi o'zgarishlar o'rganildi. Tarixiy hujjatlar, statistik ma'lumotlar va arxiv materiallari tahlil qilinib, respublika paxtachilik siyosatining iqtisodiy va ijtimoiy kontekstdagi o'rni aniqlangan. Shu bilan birga, paxta yakkahokimligining ekologik oqibatlari, Orol dengizining qurishi va tuproq sho'rlanishi kabi masalalar tarixiy faktlar asosida tadqiq etildi.[5]

Ikkinchi qism iqtisodiy tahlil metodini o'z ichiga oladi. Bu usul orqali paxta eksportining respublika iqtisodiyotidagi roli, ishlab chiqarish samaradorligi, iqtisodiy foydaning taqsimlanishi va iqtisodiy diversifikatsiyaning yetishmasligi kabi masalalar o'rganildi. Tadqiqotda paxta hosildorligi, eksport hajmi va ishlab chiqarish xarajatlari kabi ko'rsatkichlar statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilindi. Bu yondashuv iqtisodiy jarayonlarni tizimli tushunishga va paxta siyosatining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini aniqlashga imkon berdi.

Uchinchidan, maqolada sistematik va komparativ tahlil metodlari qo'llanildi. Respublikada paxta yetishtirish va eksport qilish tizimi boshqa ittifoqdosh respublikalar va sanoat rivojlangan hududlar bilan solishtirildi. Shu orqali O'zbekiston SSRda paxta yakkahokimligining ijtimoiy, ekologik va iqtisodiy oqibatlari yanada aniq ko'rsatildi. Sistematik yondashuv paxta siyosati bilan bog'liq barcha omillar – yer maydoni, sug'orish tizimlari, ishlab chiqarish samaradorligi, eksport hajmi va aholi bandligi – o'zaro bog'liqligi kontekstida tahlil qilinadi. Shuningdek, tadqiqotda sanoat va ekologik monitoring ma'lumotlari, arxiv materiallari, rasmiy hukumat hisobotlari va ilmiy adabiyotlardan foydalanildi. Bu manbalar bir-birini to'ldirib, paxta yakkahokimligi natijasidagi iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy oqibatlarni kengroq va chuqurroq tushunishga yordam berdi. Metodologiyada kvalitatif va kvantitativ tahlil usullari uyg'unlashtirildi. Kvalitatif yondashuv asosida siyosiy va ijtimoiy jarayonlar, ekologik muammolar va aholi hayotidagi o'zgarishlar tahlil qilinsa, kvantitativ yondashuv yordamida paxta hosildorligi, eksport hajmi, ishlab chiqarish xarajatlari va iqtisodiy foyda kabi ko'rsatkichlar raqamli jihatdan o'rganildi. Bu kombinatsiya tadqiqot natijalarining ishonchliligi va ilmiy asoslanganligini ta'minlaydi. Shu bilan birga, maqolada tarixiy-ekonomik yondashuv ham qo'llanilgan bo'lib, paxta siyosatining respublika iqtisodiyoti va ijtimoiy hayotga ta'siri tarixiy kontekstda tahlil qilindi. Bu yondashuv nafaqat iqtisodiy natijalarni, balki ekologik va ijtimoiy oqibatlarni ham tizimli tarzda ko'rsatishga imkon berdi.

ASOSIY QISM

Sovet Ittifoqi davrida O'zbekiston SSR iqtisodiyotida paxtachilik yetakchi o'rin egallagan bo'lsa-da, ushbu siyosat qator jiddiy iqtisodiy muammolarni keltirib chiqardi. Paxtachilik siyosatining asosiy kamchiliklaridan biri iqtisodiyotning bir yoqlama rivojlanishiga olib kelganidir.

Markaziy hukumat tomonidan paxta hosilini ko'paytirish ustuvor vazifa sifatida belgilanganligi sababli respublikaning qishloq xo'jaligi siyosati asosan ushbu sohaga yo'naltirildi. Natijada boshqa muhim qishloq xo'jaligi tarmoqlari ikkinchi darajali ahamiyat kasb etib qoldi. Paxta ekin maydonlarining muntazam ravishda kengaytirilishi g'alla, sabzavot, poliz ekinlari va yem-xashak mahsulotlari yetishtirish hajmining qisqarishiga olib keldi. O'zbekiston tabiiy-iqlim sharoiti jihatidan qishloq xo'jaligining turli tarmoqlarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'lsa-da, mavjud resurslarning asosiy qismi paxtachilikka safarbar etildi.[6] Natijada oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi aholining o'sib borayotgan ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli bo'lmadi. Respublika ko'plab oziq-ovqat mahsulotlarini boshqa ittifoqdosh respublikalardan olib kelishga majbur bo'ldi. Bu esa iqtisodiy qaramlikning kuchayishiga va ichki bozorning barqaror rivojlanishiga to'sqinlik qildi. Iqtisodiyotning bir yoqlama rivojlanishi sanoat tarmoqlarida ham yaqqol namoyon bo'ldi. O'zbekistonda yetishtirilgan paxtaning katta qismi xomashyo shaklida eksport qilingan bo'lib, uni qayta ishlash va tayyor mahsulot ishlab chiqarish asosan boshqa hududlarda amalga oshirilgan. Natijada paxtadan olinadigan qo'shimcha qiymat va daromadning katta qismi respublikadan tashqarida qolgan. Agar paxta to'liq qayta ishlanib, tayyor to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarilganida, yangi ish o'rinlari yaratilishi, sanoat rivojlanishi va mahalliy byudjetga tushumlar sezilarli darajada oshishi mumkin edi. Biroq markazlashgan iqtisodiy siyosat bunga imkon bermagan.

Paxta rejasini bajarish davlat siyosatining eng muhim vazifalaridan biri sifatida qaralgan. Har yili yuqoridan belgilangan hosil rejalari bajarilishi qat'iy nazorat qilingan va mahalliy rahbarlar faoliyati aynan shu ko'rsatkichlar asosida baholangan. Bunday tizim xo'jaliklar va rahbarlarni kuchli bosim ostida ishlashga majbur qilgan. Ko'pincha reja ko'rsatkichlari mavjud imkoniyatlardan yuqori belgilangani sababli ularni bajarishda turli muammolar yuzaga kelgan.[7] Ayrim hollarda statistik ma'lumotlarni sun'iy ravishda oshirish, hosildorlik ko'rsatkichlarini bo'rttirib ko'rsatish va hisobotlarda noto'g'ri ma'lumotlar berish kabi holatlar kuzatilgan. Bu esa iqtisodiy boshqaruv tizimida shaffoflikning pasayishiga va real holatning noto'g'ri aks ettirilishiga olib kelgan.

Paxtachilikka haddan tashqari e'tibor qaratilishi mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatgan. Paxta yig'im-terimi davrida minglab talabalar, o'quvchilar, davlat tashkilotlari xodimlari va boshqa soha vakillari dalalarga safarbar etilgan. Natijada ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa muhim ijtimoiy sohalarida vaqtinchalik uzilishlar yuzaga kelgan. Bu esa inson kapitalining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatib, iqtisodiy samaradorlikning pasayishiga sabab bo'lgan. Paxta eksporti sanoatining yana bir muhim kamchiligi ishlab chiqarish samaradorligining pastligi bilan bog'liq edi.[8] Markazlashgan reja iqtisodiyoti sharoitida xo'jaliklarning mustaqil qaror qabul qilish imkoniyati cheklangan bo'lib, barcha asosiy ko'rsatkichlar yuqoridan belgilangan. Bunday tizim bozor mexanizmlarining samarali ishlashiga to'sqinlik qilgan va ishlab chiqarishda tashabbuskorlikni kamaytirgan. Xo'jaliklar ko'proq reja bajarishga e'tibor qaratganligi sababli mahsulot sifati va iqtisodiy samaradorlik masalalari ko'pincha ikkinchi o'rinda qolgan. Texnik va texnologik jihatdan ham paxtachilik sohasida qator muammolar mavjud edi. Ko'plab xo'jaliklarda eskirgan texnikalar ishlatilgan, zamonaviy mexanizatsiya darajasi past bo'lgan. Sug'orish tizimlarining mukammal emasligi katta miqdorda suv isrofiga olib kelgan. Bundan tashqari, mineral o'g'itlar va kimyoviy vositalardan me'yordan ortiq foydalanish qisqa muddatda hosildorlikni oshirgan bo'lsa-da, uzoq muddatda tuproq unumdorligining pasayishiga sabab bo'lgan. Bu esa ishlab chiqarish xarajatlarining ortishi va iqtisodiy samaradorlikning kamayishiga olib kelgan.

Paxta eksportidan tushgan daromadlarning taqsimlanishi ham iqtisodiy jihatdan muammoli bo'lgan. Respublikada ishlab chiqarilgan paxta katta miqdorda valyuta tushumlarini ta'minlagan bo'lsa-da, ushbu mablag'larning asosiy qismi markaziy byudjet orqali boshqarilgan.[9] O'zbekiston esa asosan ishlab chiqarish xarajatlari va mehnat resurslarini ta'minlovchi hudud sifatida faoliyat yuritgan. Natijada eksportdan olingan foydaning katta qismi mahalliy iqtisodiyot rivojiga yo'naltirilmagan.

XULOSA

O'zbekiston SSR davrida paxta eksporti sanoati Sovet Ittifoqi iqtisodiy tizimining eng muhim tarkibiy qismiga aylangan bo'lsa-da, uning rivojlanishi respublika iqtisodiyotining bir yoqlama shaklda rivojlanishiga sabab bo'ldi. Paxta yakkahokimligi tufayli O'zbekiston iqtisodiyoti asosan agrar-xomashyo yo'nalishida shakllanib, sanoatning boshqa tarmoqlari, jumladan mashinasozlik, yengil sanoat, oziq-ovqat sanoati va yuqori texnologiyali ishlab chiqarish sohalari yetarlicha rivojlanmadi. Bu esa iqtisodiy diversifikatsiyaning yetishmasligi, ish o'rinlarining cheklanishi va markaziy hukumat qarorlariga qaramlikni kuchaytirgan.

Paxta siyosatining ijtimoiy va ekologik oqibatlariga ham jiddiy bo'lgan. Suv resurslarining haddan tashqari ishlatilishi, tuproqning sho'rlanishi va Amudaryo va Sirdaryo daryolari orqali sug'orish tizimlarining noto'g'ri tashkil etilishi natijasida Orol dengizi ekologik fojiasi yuzaga keldi. Shu bilan birga, aholining turmush darajasi, oziq-ovqat bilan ta'minlanish va qishloq hududlarida yashovchi aholi farovonligi paxta yakkahokimligidan sezilarli darajada zarar ko'rdi. Mahalliy aholi ko'p hollarda faqat paxta yig'im-terimi va eksportga xizmat qiluvchi ishlar bilan cheklangan, boshqa iqtisodiy faoliyatlarga imkoniyat kamaygan edi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston bu tarixiy tajribadan kelib chiqib, iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va qishloq xo'jaligi tizimini isloh qilish yo'lini tanladi. Paxtachilikka ortiqcha bog'liqlikni kamaytirish, turli tarmoqlarni rivojlantirish va ichki bozorni barqarorlashtirish ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Shu bilan birga, ekologik muhitni tiklash va suv resurslarini oqilona boshqarish siyosati ham amalga oshirildi. Bu jarayonlar respublika iqtisodiyotini mustahkamlash, ish o'rinlarini yaratish va aholining turmush darajasini oshirishga xizmat qilmoqda. Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy rivojlanish faqat bitta mahsulotga yoki bir tarmoqqa tayanmasligi lozim. Samarali va barqaror iqtisodiyot turli tarmoqlar o'rtasida muvozanatni saqlash, resurslarni oqilona taqsimlash va ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish orqali shakllanadi. O'zbekistonning Sovet davridagi paxta yakkahokimligi ham, mustaqillik yillaridagi diversifikatsiya siyosati ham iqtisodiy rivojlanish jarayonida bu prinsipning ahamiyatini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi. Shu nuqtai nazardan, tarixiy tajribani o'rganish va undan kelajak uchun xulosalar chiqarish davlat siyosatini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Rajabov Qahramon. O'zbekiston tarixi (1917–1991-yillar). – Toshkent: Sharq, 2019. – 512 b.
2. Usmonov Qudrat. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2016. – 400 b.
3. Azizxo'jayev Alisher. Mustaqillik: kurashlar, iztiroblar va quvonchlar. – Toshkent: Sharq, 2001. – 368 b.
4. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti. O'zbekistonning eng yangi tarixi. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2018. – 688 b.
5. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 8-jild. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2004.

6. Paxta ishi va paxta yakkahokimligi muammolari bo'yicha ilmiy maqolalar to'plami. – Toshkent: Fan, 1990.
7. “O‘zbekiston tarixi” ilmiy jurnali. Turli sonlar, 2018–2024-yillar.
8. “Ijtimoiy fikr. Inson huquqlari” ilmiy-amaliy jurnali. Turli sonlar, 2017–2024-yillar.
9. O‘zMA R-837 jamg‘arma. 41-ro‘yxat. 1679-ish. 88-varoq